

СИМВОЛІКА ПЕЧІ ТА ДОМАШНЬОГО ВОГНИЩА В УКРАЇНСЬКОМУ І БОЛГАРСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

В.В.Телеуця

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статтє на примєре украинского и болгарского фольклора Подунавья исследуется мифопоэтическая традиция образов-символов печи и домашнего очага; выделяются сопутствующие понятия печи - кочерга, веник, сажа и другие.

The author studies a mythological poetic tradition to use symbolic images of the stove and fireside as well as accompanying concepts (poker, broom, soot and others) in Ukrainian and Bulgarian folk-lore of the Danube region

Фольклор є сталою традицією народу, сферою постійних та історично зумовлених змін. Він являє собою трансмісію засобів відтворення текстів, інтегруючим компонентом традиційних обрядів, унормованих форм поведінки (народний етикет), акумуляцією народної пам'яті. У фольклорі закріплювалась традиційна інформація, історична пам'ять, передача міфологічної традиції та реалізації міфів і вірувань, осмислення обрядів.

Сучасне завдання фольклористики – якомога повніше зібрати та глибше осмислити, узагальнити багатовіковий традиційний культурний досвід нації, показати на цій основі її етногенетичну глибину та нинішній духовний потенціал народу. У цьому зв'язку народознавче, зокрема фольклористичне, вивчення окремих місцевостей, районів як складових компонентів загальнонаціональної системи культурної цілісності видається доцільним і продуктивним.

Зосередження уваги на регіональних і локальних складових фольклорного масиву дає можливість глибше пізнати народну словесну традицію окремих місцевостей з урахуванням географічно-територіальних особливостей, культурно-історичних, суспільно-політичних та національних факторів. Виявлення характерних місцевих ознак обрядової весільної традиції, її загальнонаціонального контексту, традиційного та нового в ній, нових нашарувань в образно-символічній системі становить перспективний напрям сучасної фольклористики.

Такі конкретні регіональні дослідження дадуть змогу визначити місцеві особливості, специфіку весільної обрядовості, вирішити проблему її картографування, тобто створити реальну основу для повноцінного осмислення фольклору України та українського фольклору як загальнонаціональної етнокультурної цілісності в єдності її минулих надбань і новочасного фольклорного процесу.

Аналіз сучасного стану дослідження регіонального фольклору дає нам підстави виділити ґрунтовну працю Р.Кирчіва (1), в якій автор подає територіальне районування України. Серед малодосліджених регіонів учений називає Південь України, вказуючи на те, що «на великому просторі Південної України, який належить до території степових українських говорів, гіпотетично виділяємо райони Приазов'я, Нижньоподніпров'я, Нижньопобужжя, Нижньоподністров'я, Таврію і Буджак. З фольклористичного (та й загальноетнографічного) погляду ця територія вивчена дуже слабо (за винятком лише окремих місцевостей Херсонщини, Миколаївщини, Одещини), тому пропонуване районування оперте на фізико-географічному поділі. Про місце і характер цих районів у загальній структурі українського фольклорного масиву нашої науці ще належить сказати своє слово» (1, 29).

Локальна проблема «Фольклор Подунав'я» лише недавно почала привертати увагу дослідників. На сьогодні ще не зібрано, не систематизовано, а, отже, й не описано та не проаналізовано оригінальний пласт уснопоетичної творчості цього багатонаціонального регіону. Усе сказане й визначає актуальність порушеної у статті наукової проблеми. Відомо, що символ – складне явище в поетичній системі фольклору, а особливо обрядового. Отже, дослідження символіки як ключового питання в поетичній системі фольклору дасть змогу з'ясувати специфіку народної поезії (пісні), створеної мешканцями подунайського краю.

Весільний обряд багатьох народів, побудований за принципом організацій ритуальної діяльності колективу навколо основних моментів життєвих циклів людини (народження, одруження, смерть), має характер ініціації, що є одним з найважливіших принципів структурної організації обряду взагалі (2, 19).

Традиційний весільний обряд на Україні є системою обрядових дій, пов'язаних з певними дійовими особами, предметами. Кожна з обрядодій у загальному комплексі має свій характер і несе

певне функціонально-сміслові навантаження.

Процеси трансформації обряду суттєво не змінювали традиційну структуру весілля, позначившись більшою мірою на його факультативних елементах. Протягом віків виробилися стійкі стереотипи, моделі обряду, які передавалися фольклорними каналами з покоління в покоління. Елементи імпровізації обряду залежно від різних обставин (етнокультурної взаємодії) були також невід'ємною складовою обрядовості. Як слушно зауважують дослідники, «ця діалектика внутрішньої структури особливо необхідна творам усного побутування. З одного боку, вони повинні бути стійкою цілістю, легкою для запам'ятання і відтворення, а з другого – мати гнучку структуру, яка чітко визначала б шлях імпровізації, щоб доповнити забуту деталь чи елементи» (3, 77 – 78).

Серед загальної картини образів-символів ми виділяємо групу символів, що супроводжують жіночі ініціації. Особливістю жіночих ініціацій українців є те, що в них, на відміну від головних посвячувальних обрядів, центральне місце відводиться на випробування сили, витривалості, мужності й підготовки «до того, щоб дарувати нове життя». Відповідно до цього під час лімінальної фази в жіночих ініціаціях важливу роль відіграють символи родючості. В українському весіллі Подунав'я символіці родючості теж належить чільне місце.

Найпоширенішими символами родючості у весіллі Подунав'я виступають хліб, дійство розбивання горщика, піч та її похідні, оскільки вона в контексті символіки жіночих ініціацій пов'язана з вогнем і місцем в аспекті родючості.

Піч — материнський символ, культове місце в оселі, біля якого відбувалися різні ритуальні дійства. Це утроба матері-землі, в якій елементи досягають своєї зрілості. Існують паралельні уявлення про «перепікання» немовлят за допомогою їх символічного поміщення у піч. Так, у казковому сюжеті про Бабу-ягу, що садить героя в піч, очевидно, відображаються стародавні обряди ініціації. У міфі про Деметру описується, що вона поміщала у вогонь немовля Тріптолема, бажаючи зробити його безсмертним. У даосизмі алхімічна піч, призначена для отримання еліксира безсмертя, має форму гарбуза-горлянка – символу безсмертя.

У структурі житла піч є одним із головних елементів, центром домашнього світу; звідси – значення виразу «сімейне вогнище». У східних слов'ян піч виступала як оберіг. Піч – один із сакральних центрів будинку; найбільш міфологізований і символічно значимий предмет побуту. В печі готували їжу, на ній спали; в деяких місцевостях її використовували як лазню; переважно з нею пов'язували народну медицину. У зв'язку з цим символіка печі була віднесена головним чином до інтимного, «утробного» життя людини.

Піч як умістище їжі і домашнього вогню втілювала ідеї родинного благополуччя. Підтримка вогню і готування їжі були специфічно жіночими заняттями; сама піч зазвичай символізувала жінку, жіноче лоно, що народжує. Формування плоду в материнській утробі уподібнювалося до випікання хліба, а процес підтримки вогню і дії з коцюбою та хлібною лопатою у весільному обряді осмислювалися як подружні відносини.

Комин печі – це специфічний вихід із будинку, призначений в основному для надприродних істот і для контактів з ними: через нього в будинок проникають вогненний змії і чорт, через нього вилітають з будинку відьми, душі померлих, хвороба, доля тощо. У фольклорі комин та все пічне приладдя завжди пов'язувались з нечистою силою.

Домашній вогонь у печі безупинно підтримували і зберігали вночі у вигляді жару. Палаючих жарин намагалися не давати в інший дім, тому що разом з домашнім вогнем родина могла позбутися статку й благополуччя. З переходом на нове місце проживання несли із собою вугілля зі старого вогнища і разом з ним переносили домовика, котрий, за народним повір'ям, зазвичай живе за піччю. Під час епідемії гасили усі вогні в селищі й запалювали нові від «живого» вогню, добутого способом тертя.

Коли хто-небудь ішов з будинку, піч закривали заслінкою, щоб йому пощастило в дорозі. Печі закривали і тоді, коли сідали ткати, щоб добре удалася робота. Комин радили закривати на ніч тоді, коли в будинку була вагітна жінка, бо вважали, що через нього в будинок може проникнути нечиста сила і викрасти дитину з материнської утrobi. Піч була головним оберегом родини усередині будинку. Пічний стовп вважався священним місцем у хаті; білоруси називали його «дідом» і ототожнювали з домовиком, а саме слово «домовик» нерідко заміняли словом «стовповий». Біля печі давалися клятви, укладали договори, туди ховали (від псування) молочні зуби дітей; під піччю мешкав головний покровитель дому — домовик. «Піч — це начало начал (пор. «танцювати від печі»), в значенні «робити як прийнято, за звичною схемою), основа, кон (осетинське «кон» означає «вогнище»)» (4, 316). Таке пошанування печі пов'язане, очевидно, з перенесенням на неї ролі родинного вогнища.

Колупання печі – свідчення позитивного ставлення дівчини до можливого шлюбу. Є.Кагаров слушно вважав дію колупання редукованою формою обряду прощання дівчини з батьківською

оселею (5, 186).

За традицією у дівчини питали згоди на шлюб, і коли вона погоджувалась, то відповідала: *Як Ви, тату, і як Ви, мамо, так і я*. Згоду на одруження дівчина підкріпляла тим, що виносила з комори рушники, якими пов'язували старостів. Усі магичні дії, які виконує біля печі молода, хоча при цьому й використовуються різні предмети (курка, хліб, дрова, зерно, віник), виступають, на думку Є.Кагарова (5), пережитком гіластичних, умилостивлюючих обрядів, які первісно мали на меті зближення невістки з домашнім божеством нареченого. Бо, за уявленнями культу предків, піч і її частини заселені духами, які, якщо їм догоджати, сприяють господарству. З обрядовою метою використовувались і предмети, що мають безпосереднє відношення до печі: кочерга, рогачі, заслінка від печі, віник і навіть сажка. На думку М.Нікольського, всі вони «можуть вважатися символами духу предка, що живе у печі чи вогнищі» (6, 64-65). Так, зокрема, в Подунав'ї і сьогодні під час весільних обрядів із піччю пов'язується чіткий ряд ритуальних дій. Щоб заручення було щасливим, свати тримають у кишенях шматочок цеглини, виламаной з печі (це є обов'язковою умовою болгарського обряду сватання, але використовується й іншими етносами регіону). Піч присутня в усіх частинах шлюбного ритуалу. Вона – один із найбільш вивчених його об'єктів. На думку М.Сумцова (7), з нею, як місцем перебування вогню та домовика, пов'язані певні обрядодії. Вогонь як чоловіча, активна і нематеріальна стихія протиставляється воді й землі і зближується з повітрям у здатності символізувати духовні та божественні явища. Так, наприклад, у Біблії з образом Яхве пов'язуються перш за все вогонь і вітер. Вогонь супроводжує явище Бога, Святий Дух сходить на апостолів у вигляді язиків полум'я. Священний незгасимий вогонь у храмі Соломона сприймається як маніфестація присутності божества. Язика полум'я як символ божественності зображалися над головою різних персонажів по всьому Сходу. В єгипетській ієрогліфіці вогонь співвідноситься з уявленнями про високе становище і владу, стаючи символом духовної енергії, а також пов'язується з поняттями життя і здоров'я. Сакралізація вогню обумовлена його чудодійними, в розумінні архаїчної свідомості, можливостями: знищуючи рослини, він перетворює їх на речовину, що удобрює землю; яскраво світить вночі, може бути перенесений з одного місця на інше; якщо його постійно живити, знаходить вічне життя; при кремації відділяє тіло від душі; відганяє хижих тварин і комах, які викликають хвороби. Вогонь вважається персоніфікованою, одухотвореною, живою силою: він стрімко рухається; пожираючи все живе, залишається голодним; він харчується і росте, перетворюючись на гігантське полум'я, маючи червоний колір, він уподібнюється до людської крові; жар вогню схожий з теплом людського тіла. Вогонь постає і як небесний, і як земний за своїм походженням: він сходить на землю разом з блискавкою, і він же живе у вулканах під землею. В цілому вогонь, подібно до води, наділяється амбівалентною символікою. Вогонь — грізна і небезпечна стихія; проте приборканий і поставлений на службу людині вогонь печі — це символ сімейного благополуччя й миру; він очищає і захищає, відвертає зло. Вогонь протистоїть воді, але і тісно пов'язаний з нею: він магичним чином відганяє дощ, однак своїм димом повертає дощові хмари під час засухи.

Космогонічні конотації образу ілюструються у ведійській традиції. Так, наприклад, у Ведах сказано: «Закон і істина народилися з жару, що запалав. Звідси народилася ніч. Звідси — океан, що хвилюється» (4, 276). Відзеркалення і розвиток цієї ідеї можна побачити в концепції індуїста тапаса (жара), що виникає в результаті аскези і наділяється вищою творчою здатністю. Згідно з ведійськими переконаннями, оновлення світу відбувається через пожвавлення вогню під час зимового сонцестояння і прирівнюється до нового творіння. Гасіння вогнів перед Новим роком кладе кінець існуючим формам, які зносилися за рік, і готує місце для нових. Гра язиків полум'я стала «праобразом» для концепції божественної творчої гри, лила. У буддизмі уявлення про існування як полум'я, що горить, відобразилося в понятті нірвани: етимологія цього слова бере початок з виразу «гасити, задувати (полум'я) життя, переродження». Загальна індоєвропейська ідея про вогненну природу буття також віддзеркалена в іранській міфології («у всьому був поширений вогонь», — мовиться в «Авесте»). Культ вогню, спочатку пов'язаний з божеством на ім'я Атар, набуває самостійного значення в зороастризмі, виступаючи його основним елементом. Для послідовників зороастризму вогонь — священна стихія, втілення божественної справедливості (арти). Культ вогню продовжує практикуватися парсами (сучасними зороастрійцями) в Індії: у їх храмах священний вогонь підтримується жерцем (при цьому використовується виключно деревина сандала); у нові святилища вогонь переноситься із старих; вогонь домівки не виносять за межі будинку; вранці члени сімейства моляться і «жертвують» йому деревину сандала. Парси відкидають кремацію (як і поховання в землі), оскільки подібне використання може осквернити священну стихію. У Геракліта вогонь — те, що лежить в основі всього суцього, і те, з чого все виникає. Як посередник між формами зникаючими і формами, що створюються, вогонь, подібно до води, є символом перетворення і переродження. В той же час виникнення космосу з вогню Геракліт визначає як «шлях вниз», «недолік вогню» (інволюцію). Душа за своєю суттю є вогненною субстанцією, все краще в ній пов'язане з вогнем, гірше ж (вади, чуттєвість) — з водою («душам смерть — воді народження»). Вогонь — також втілення

міри, логосу, об'єктивного закону всесвіту; сам логос постає як вогонь розуму. Міф про отримання вогню фіксує виділення людини зі світу природи. Особливий статус закріплюється в зв'язку з цим за жінкою як хранителькою вогню. У багатьох традиціях поширені міфи про першопредків, героїв і тварин, які дарували людям вогонь. Культурні герої приносять його з небес, нерідко з іншими благами. У традиціях з розвиненим культом предків вогонь (як і інші блага) вважається принесеним із потойбічного світу (як у Східній Африці). Тривалий час добування вогню тертям розглядалося як сексуальний акт, особливо в Східній і Південній Африці, Індії, Індонезії та Мексиці. Особливо часто вогняне начало зв'язується з жіночою природою. Існування у вогні і проходження через вогонь (у різних ритуальних практиках) є образами трансгресії і символізує вихід за межі людських можливостей (4, 275-279). Таким чином, вогонь у печі може символізувати поєднання двох начал – жіночого (печі) і чоловічого (вогню). Саме цим пояснюється характерна для болгарсько-українських і українсько-болгарсько-гагаузьких сіл регіону традиція розпалювання вогню в печі в період проведення сватання, оглядин та інших обрядодій. Піч вважається глибоким поетичним символом багатьох народних ритуалів. Саме у ній випікали святиню - весільний коровай. У коровайних обрядах піч пов'язана, насамперед, з коровайницями. Діти та чоловіки, які беруть участь у цій частині дійства, починають його з вимітання або принаймні заглядання у «челюсті». Обов'язковою умовою є те, що діти мають бути не старші семи років (хлопчики й дівчатка), а чоловіки, які беруть участь в обряді – кучеряві, щоб добре вогонь горів. Біля печі догори віниччям стояло два віники – один із зелених гілок, а другий – звичайний із віниччя, що символізувало два стани молодих: зелений – період до одруження; звичайний – після одруження (*Помела, дружбонько, помела*).

Віник – у народних уявленнях небезпечний і «нечистий» предмет. Він є знаряддям псування і чаклунства, але іноді виступає і як оберіг від злих сил. Очевидно, ця подвійність пояснювалася тим, що віник був предметом, з одного боку, тісно зв'язаним з будинком і призначеним для очищення, а з іншого – контактував з брудом, нечистотами, сміттям, тобто «нечистим». Захисні властивості віника, його здатність протидіяти нечистій силі перебувала в тісному зв'язку з його функцією очищення, усунення всього нечистого. Так, наприклад, віником у Подунав'ї традиційно розчищали шлях перезві, а також дорогу нареченому і нареченій, що йдуть у лазню, щоб захистити молодих від псування. Особливо велику роль при цьому відігравав лазневий віник: під час дівич-вечора його наряджали і, поки топили лазню, ставили його на дах, а потім урочисто несли перед нареченою в лазню або розбирали віник на лозини, кожний об'язували червоною стрічкою і встромляли по обидва боки доріжки в лазню («вершили доріжку»). На зворотному шляху з лазні віник, яким парилася наречена, звичайно розкидали і по ньому йшли до будинку. Вважалося, що все це повинно сприяти здоров'ю молодих і їх щасливому подружньому життю. Цей ритуал, як і сама лазня, вочевидь російського походження, а тому істотно відображає процес компіляції весільних звичаїв у регіональній традиції краю.

Таким чином, віник - магичний атрибут і позитивних, і негативних персонажів; він містить ознаки дерева й рослини загалом. Ці символи в давніх культурах уособлювали жіноче начало. Тому окремі дослідники пов'язують етимологію слова «віник» з «вінцем» та «вінком».

Після проведення ритуалу вимітання печі віником, його підпалювали, а діти, присутні при цьому, поливали його водою. Вогонь – завжди уособлює чоловіче божество верхнього або нижнього світів. Таким чином, спалення (підпалювання) віника в ритуалі мислиться як злиття чоловічого та жіночого ества. Мається на увазі продуктивна функція; з тією ж функцією пов'язується й участь дітей у ритуалі. Коровайниці, і під час виготовлення короваю, й після того, як посадили його в піч, співають пісень. Вони намагаються строго дотримуватися необхідних обрядодій, щоб задобрити всі позитивні сили і накликати щастя й достаток для молодої сім'ї: *Ой ніхто не знає, / Що в нашому короваї/ Із семи ланів пшениця/ Із семи криниць водиця//*. Під час саджання короваю в піч примовляють-приспівують примовки: *Наша піч регоче, короваю хоче*.

Отож, піч і всі речі, які належать до неї, характеризуються лімінальною семантикою. Важливо звернути увагу на те, що весільний обряд і символіка пісенних жанрів болгар зберігає класичні стереотипи весільного дійства. Цілком слушно зазначає С.Грица (8), що болгари Подунав'я створили власне своєрідне замкнуте середовище. Воно дало можливість більш диференційовано й вибірково запозичувати деякі звичаї, символи етнічних культур інших народів Подунав'я. Безумовно, не останнім чинником у цьому процесі є мовна нетотожність із східними слов'янами (росіянами, українцями, білорусами). Прихильність до традиційних ознак етнічного буття (весільний обряд є однією із його складових) дає змогу зберігати болгарам свою етнічну ідентичність. Адже збереження майже в повному вигляді обрядів у болгар, їх символіки свідчить про сталу етнічну компетентність цього народу навіть не в автохтонному середовищі, яким є для них Подунав'я.

Таким чином, проаналізувавши символіку печі та домашнього вогнища в українському та болгарському фольклорі (обрядовому та позаобрядовому), ми дійшли таких висновків:

1. Спостерігається контамінація пісень у самому весільному циклі, що пов'язано із сучасними

процесами етнічного буття в регіоні.

2. Відчутна дифузія пісень, що на обрядовому рівні дає змогу використовувати окремі елементи (символіку) обрядових пісень інших етнічних спільнот Подунав'я.

3. Обрядовий фольклор українців і болгар існує сьогодні в скороченому вигляді, що пов'язано зі зміною етнічного середовища в Подунав'ї, хоча основні складові частини продовжують зберігатись у повсякденні. Це підтверджує думку про певну трансформацію й видозміну обрядових стереотипів свідомості сучасного покоління народів Подунав'я.

4. У регіоні сьогодні все чіткіше виокремлюється ситуація створення регіональної обрядовості, яка складається із традицій обрядових стереотипів різних етносів Подунав'я, тобто регіональна специфіка мешкання народів краю впливає на зміну обрядовості, в яку вкраплюються різні сучасні нашарування (проблема взаємодії та взаємовпливу), що визначає і специфіку існування обряду цього краю.

Проблема взаємодії та взаємовпливу обрядового фольклору Подунав'я потребує подальшого вивчення, дослідження та узагальнення. На часі - виокремлення та ґрунтовний аналіз багатьох інших груп символіки календарно-обрядового фольклору регіону (дому, двору та ін.).

1. Кирчів Р. Из фольклорных регионов Украины: Нариси й статті. – Львів, 2002.
2. Дей О.І. Поетика народної пісні. – К., 1978.
3. Сегал Д.М., Селаков Ю.П. К типологии культур с точки зрения ритуала // Тезисы доклада. – Тарту, 1970.
4. Словарь символов и знаков / Авт.-сост. Н.Н.Рогалевич. – Мн., 2004.
5. Кагаров Е.Г. Состав и происхождение свадебной обрядности // Сборник музея антропологии и этнографии. – Л., 1929. – Т. 8.
6. Никольский Н. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. – Мн., 1956.
7. Сумцов М. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Харьков, 1881.
8. Грица С.И. Парадигматическая природа фольклора. Принципы идентификации вариантов // Народные песни. Проблемы изучения. – Л., 1983.